

Սամուէլի Մուրատայ անուանը հետ, անոնց յիշատակն ալ պիտի միացընեն եւ անբաժանելի պահեն յաւիտեան: Իրենց սրտին ու մտաց գեղեցիկ կրթութեամբը պիտի ցուցընեն միշտ լուսաւոր երախտագիտութիւն մը, եւ որդիական սիրով ու ինքնաշարժ եռանդով պիտի կրկնեն ամեն ժամանակ իրենց դպրոցական երգոյն ցնծալից յորդորակը.

Կեցցէ՛ զրոհիս հայր Մուրատ,
Ի մեր գնացս անարատ.
Փառաց վեհին զուգական
Կեցցէ՛ Թեոդորեան:

mémoire et ne les sépareront jamais. Par les qualités du cœur et de l'esprit, ils prouveront leur gratitude éclairée, et ils continueront à répéter avec l'élan spontané et enthousiaste d'une reconnaissance filiale le refrain de leur joyeux chant collégial:

Vive Moorat, soutien de notre nation!
Suivant tous nos progrès avec affection;
Mandataire servent du haut rang qu'il honore,
Vive, vive à jamais le Père Théodore!

Դ. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ.

Պարոն Վիկտոր Լանկուա երիտասարդ հնախոյգ, բազմամուտ հայերենագետը, մասնաւոր ու բարեբաղդ եռանդով մը ետեւէ եղած է Կիլիկիոյ հայկական հնութեանց, եւ մանաւանդ մեր կիլիկեցի կամ Ռուբինեան բազաւորաց դրամագիտութեանը: Դադղիոյ տէրութեան հրամանովն ու ծախքովը ուսումնական ճանապարհորդութիւն մըն ալ ըրաւ Կիլիկիա 1852 ու 1853 տարիները, իր հմտութիւնը անով աւելի ճոխացուց, եւ հիմա նոյն ճանապարհորդութեան ստորագրութիւնը պատրաստելու վրայ է. միանգամայն մասնական տեղեկութիւններ ալ կը հրատարակէ հետ զինտե:

Այս տարի մարտ ամսոյն մէջ ի լոյս ընծայեց « Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու » անունով գրուածքը, որոյ նման Հայկական դրամոց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուող գիրք դեռ չէր եղած: Պարոն Լանկուայի աշխատասիրութեան մէկ մեծ կատարելութիւնն ալ այս է որ ըսած խօսքերուն աղբիւրները ցուցընելը զանց չըներ, եւ իր դատմութեան խոհական եւ լուսաւոր ոճով մը վրայ կը բերէ միշտ տեսածներուն ու լսածներուն վրայ: Ասով հետու կը մնայ ինքը այն օտարագի ճանապարհորդաց ու հեղինակաց բազմութենէն որ փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի ու Տաճկաստանի վրայ գրուածք մը հանելու ատեն՝ շատ անգամ աջ եւ անհակ չեն նայիր, եւ իրենց անհիմն ու

NUMISMATIQUE DE L'ARMÉNIE

AU MOYEN AGE.

M. Victor Langlois, jeune archéologue plein de talent et arméniste distingué, s'occupe, avec une ardeur toute particulière et bien heureuse, des antiquités arméniennes de la Cilicie, et spécialement de la numismatique de nos rois roupéniens. Chargé par le gouvernement français de l'exploration archéologique de la Cilicie, il voyagea dans la Petite-Arménie pendant les années 1852-53; ses actives recherches lui fournirent de nombreux documents précieux pour la science, et, actuellement, tout en publiant des notices particulières, il prépare le rapport de son voyage.

M. V. Langlois vient de publier (au mois de mars) sa *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*. Un ouvrage aussi complet et aussi détaillé sur les anciennes monnaies de l'Arménie manquait jusqu'à présent à l'étude numismatique. Le travail de M. V. Langlois se fait remarquer par toutes les qualités qui conviennent aux œuvres d'instruction, par des indications constantes des sources où il a puisé ses renseignements, par des jugements pleins de sagacité sur ce qu'il a vu ou entendu, et par un style toujours clair et facile. Ainsi, il se distingue de toute cette multitude de voyageurs et d'auteurs qui, dans leurs travaux sur l'Asie-Mineure, l'Arménie et la Turquie, ne font guère attention aux détails et débitent devant

անստոյգ կերպով հաւաքած կտորրորդում տեղեկութիւնները իբրեւ իրական եւ անտարակուսելի ճշմարտութիւններ կը հրատարակեն եւրոպայի մէջ :

Պարոն Լանկլուային աշխատասիրութեանը վրայ այս քննութիւնս ըրած է Պ. Լընորման մեծանուն դրամագետը, որ Փարիզու կայսերական գրատան դրամոց Բանգարանին վերատեսուչ, եւ Գաղղիոյ Վարժարանին մէջ հնագիտութեան վարժապետ է.

« Ռուբինեան հայ Բագաւորաց դրամոցը վրայ Պ. Վիկտոր Լանկլուային հրատարակած ճաշակը մեծ մտադրութեամբ եւ բարեսէր դիտմամբ քննելեցաւ յանձնարարական ժողովին : Փոքր Հայոց քրիստոնեայ Բագաւորներուն դրամները արեւելեան դրամագիտութեան կը վերաբերին՝ անոնց վրայի գրուածքներուն հայերէն ըլլալուն համար. խաջակրաց դրամագիտութեանն ալ կը վերաբերին՝ Ռուբինեանց Կիպրոսի Լուսինեաններուն եւ սուրբ երկրին պատերազմներէն ետեւ Արեւելք հաստատուած ուրիշ արեւմտեան իշխանաց հետ ունեցած բազմաթիւ խնամութեանց ու յարաբերութեանցը պատճառաւ : Պ. Վիկտոր Լանկլուային շնորհակալ պէտք է ըլլանք որ գաղղիացի դրամագետներուն մինչեւ հիմա զանց ըրած աշխատութիւնը ինքն ըրեր է. վասն զի մինչեւ հիմա ծանօթ եղած ամէն յիշատակներն ալ հաւաքեր, եւ անոնցմէ ոմանց նոր նոր յատկութիւններ տուեր է : Պ. Լանկլուային դասաւորութիւնը խելացի եւ լաւ քննութեամբ եղած է. ուստի աշխատութիւնը շատ յարգի է, եւ ամենայն կերպով յոյս կուտայ որ հեղինակը յարատեւութեամբ ու ջանքով շատ օգտակար ծառայութիւն մը պիտի րնէ ասկէց աւելի ընդարձակ եւ աւելի դժուարակեանքներով մէջ : »

Պ. Լանկլուային գործոյն վրայ որոշ գաղափար մը տալու համար՝ մէջ բերենք հոս նոյն իսկ իւր յառաջարանին խօսքերը, որոց մէջ պայծառ կերպով կը տեսնուի հեղինակին համեստութեանը հետ անխոնջ աշխատասիրութիւնը :

« Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակս, կըսէ, ուզածիս պէս կըցայ զննել այն հայկական դրամոց հարուստ հաւաքումն որ ըրեր է ազնիւ Պ. Սերովբէ Ալիշանեան գիտուն հայկազն երիտասարդը, որ իր հայրենեաց պատմութեանը վերաբերեալ ամէն տեսակ բաներուն ալ մեծ փափաքանօք ետեւէ կըլլայ, եւ որչափ Ռուբինեան դրամոց հաւաքումն որ տեսեր եմ՝ իրենն անոնց մէջ խիստ հարուստներէն մէկն է : Այն պարոնը

l'Europe savante comme des vérités positives leurs renseignements mal fondés et coordonnés d'une manière très-superficielle, comme autant de vérités réelles et positives.

Voici le rapport que M. Lenormant, conservateur des médailles de la Bibliothèque impériale et professeur d'archéologie au Collège de France, a fait sur la première édition de l'ouvrage de M. Langlois :

« L'Essai sur les monnaies des rois arméniens de la dynastie de Roupène, par M. Victor Langlois, a été, de la part de la commission, l'objet d'un examen attentif et bienveillant. Les monnaies des rois chrétiens de la Petite-Arménie tiennent à la numismatique orientale par l'idiome dans lequel les légendes y sont conçues, et à la numismatique des croisades par les nombreuses alliances et les rapports étroits qui unirent les princes Roupéniens aux Lusignans de Chypre et aux autres Occidentaux fixés en Orient à la suite des guerres saintes. On doit savoir gré à M. Victor Langlois d'avoir traité un sujet jusqu'ici négligé par les numismatistes français. Il a recueilli avec soin tous les monuments connus jusqu'à ce jour, et a donné à quelques-unes de ces pièces des attributions nouvelles. Le classement de M. Victor Langlois est judicieux et inspiré par une bonne critique. Son travail est très-estimable et fait bien augurer de ce que l'auteur pourra faire avec de la persévérance et du soin, dans un sujet plus vaste et semé de difficultés plus sérieuses. »

Nous ne saurions donner une idée exacte du travail de M. Langlois qu'en reproduisant ici les propres paroles de la préface, dans laquelle on voit clairement, à côté de la modestie de l'auteur, son infatigable génie de recherches :

« Pendant mon séjour à Constantinople, j'ai pu étudier à loisir la riche collection de monnaies arméniennes formée par le tchélebi Séropé Alischian, jeune et savant Arménien, passionné pour tout ce qui se rattache à l'histoire de son pays, et qui possède un des plus riches médaillers de monnaies roupéniennes que j'aie vus. Séropé Alischian a eu l'obligeance de me montrer sa remarquable série de médailles, et m'a autorisé à publier les plus intéressantes, que j'ai com-

ոչ միայն ցուցուց ինծի իր կարգ կարգ գեղեցիկ դրամները, այլ և հաւանեցաւ որ անոնց մէջէն երեւելիները ես հրատարակեմ, ինչպէս որ անալիս, և կարդացողները յարգը կրնան ճանչնալ:

« Ռուբինեան դրամոց վրայ ուրիշ գրուածք մը ելաւ՝ իմինէս քանի մը ամիս միայն ետքը, անոր մէջ շատ մը դրամներ կամ դրամոց տեսակներ կան որ ես ճաշակա տպելու ատեն տեղեկութիւն չունի անոնց. այն գրուածքին նեղիւնակն է Վ. Հ. Սիպիլեան՝ Վեննայի Միխրարեան վարդապետը, որ մեծ յաջողակութեամբ հետամուտ է հայկական դրամոց գիտութեանը: Իր ստորագրութիւնները բաւական հետաքրքրական ըլլալով, քանի մը տեղեկութիւն ալ անկէջ առի... »

« Միջին դարուն ատենները Կիլիկիոյ մէջ կոխուած հայկական դրամոց ամենէն հարուստ հաւաքմունքներն են Վենետիկոյ Միխրարեան հարց քանգարանինը, Վեննայի Միխրարեանց քանգարանինը, Բրուսիոյ քաղաւորին մուսեոնինը, Բրիտանական մուսեոնինը, Փերրպուրկի կայսերական պալատին ու Ասիական ճեմարանին մուսեոններունը, և Գաղղիոյ կայսերական գրատան քանգարանինը:

« Այս կարգիս դրամները հաւաքելը ցանկալի բան է. վասն զի անշուշտ պիտի գտնուին շատ մը յիշատակներ որ դեռ դուրս չեն ելած, անոնցմով պակասները պիտի լեցուին, և պիտի շտկուին այն սխալներն որ միշտ կրնան պատահիլ այսպիսի նոր աշխատասիրութեան մը սկիզբը, որ լեցուն է մեծամեծ դժուարութիւններով և խնդիրներով, և կարելի չէ գտնոնք լուծել՝ առանց միակերպ ուշադրութեան:

« Ինչպէս որ գործոյս վերնագրէն ալ կերեւնայ, ասոր մէջ ստորագրեր ենք միջին դարու ատենները Հայաստան կոխուած դրամները, այս ինքն Կորիկեան իշխանաց կամ Աղուանից քաղաւորներուն, Ռուբինեան քաղաւորներուն, և Գաղղիացի Լուսինեան ցեղին իշխաններուն դրամները: Կարսայ Բագրատունի քաղաւորաց և Վասպուրականի Արծրունեաց դրամոցը վրայ խօսք չըրի, վասն զի հաւաքմանց մէջ այս գտնագան ցեղերուն դրամներէն չկայ. և հաւանական է որ այն քաղաւորներն ու իշխանները դրամ կոխած ալ չըլլան: »

Յառաջարկեն ետքը Պ. Լանկլուա ներածութիւն մը դրած է, որուն մէջ կրկնաշատակէ, ա, Հայկական դրամոց վրայ եղած գրուածքները. բ, Ընդհանուր տեղեկութիւն մը կուտայ Հայաստանի դրամ-

prises dans mes descriptions, et dont on pourra apprécier la valeur.

« Un travail récent sur les monnaies roupéniennes, et qui a suivi le mien de quelques mois seulement, a fait connaître plusieurs pièces ou variétés dont je n'avais pas eu connaissance lors de l'impression de mon Essai; je veux parler de la Notice du R. P. Sibilian, religieux mékhitariste de Vienne, qui cultive avec succès l'étude de la numismatique arménienne. J'ai emprunté à ses descriptions quelques détails qui ne manquent pas d'intérêt.... »

« Le cabinet des médailles des religieux mékhitaristes de Saint-Lazare, à Venise, celui du couvent arménien de la même règle, à Vienne, le musée royal de Prusse, le British-Museum, le musée de l'Ermitage et l'Institut asiatique de Saint-Petersbourg, enfin, le cabinet des médailles de la Bibliothèque impériale de France, sont les plus riches dépôts renfermant des médailles arméniennes frappées pendant le moyen âge dans la Cilicie.

« Il est important de réunir les pièces qui appartiennent à cette série; car il est certain qu'on devra rencontrer encore des monuments inédits qui combleront des lacunes et serviront à corriger des erreurs toujours possibles au début d'une étude nouvelle, remplie de difficultés notables et de problèmes qu'une attention soutenue peut seule résoudre.

« Ainsi que le porte le titre de cet ouvrage, on trouvera, dans les descriptions qu'il contient, la série des monnaies d'Arménie frappées pendant le moyen âge, c'est-à-dire les médailles des rois Goriguéens ou de l'Albanie arménienne, des thakavours Roupéniens et des princes français de la maison de Lusignan. Si j'ai passé sous silence les dynasties arméniennes Bagratide de Kars et Ardzrounienne du Vashbouragan, c'est qu'il n'existe point de médailles des princes de ces différentes familles dans les collections, et il est même présumable que les dynasties dont je viens de parler n'ont jamais fait frapper de monnaies. »

M. Langlois fait suivre son Avant-Propos d'une Introduction dans laquelle il donne: 1° une bibliographie de la numismatique arménienne; 2° des considérations générales sur les monnaies d'Arménie;

ներուն վրայ. գ, Հայկական դրամոց անուններուն եւ արժեքին վրայ կրկնուի: Յետոյ գեղեցիկ կարգաւ մը հայկական դրամոց ստորագրութիւնը կրեն, Կորիկէի դրամէն մինչեւ վերջին Լեւոն բազաւորինը:

Մեզի կերեւնայ քէ այսպիսի գրութիւնքի մը հայերէն բարգմանութիւնը շատ օգտակար կրնայ ըլլալ մերագային հնութեանց ու պատմութեանը լոյս տալու համար. բայց կրկնապիսիք որ բարգմանիչն ալ հնագետ եւ դրամագետ, միանգամայն Կիլիկեցոց պատմութեան ինչպէս պէտք է նէ հմուտ ըլլայ, որպէս զի ոչ միայն օտարագրի հայերէնագիտին քանի մը մանր սխալները շտկէ, այլ եւ ինքն ալ նոր տեղեկութիւններով զարդարէ եւ ճոխացրնէ այս պիտանի աշխատութիւնը:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ:

(Շարայարութիւն:)

Ա.

Ի ձեւակերպութենէ աշխարհին Հայոց որ լինէ աղխաղխեալ շարիւք լերանց բարձանց եւ հոսանօք բազմաբիւ վտակաց, որովք ազգք եւ ժողովուրդք ի բնուստ իմն որոշին յիրերաց, տեսաք իսկ վաղ ուրեմն¹ զպատճառս տրոհելոյ նորին անդստին ի սկզբանէ ի գաւառս գաւառս իշխանութեանց մեծաց եւ փոքունց՝ որք առ հասարակ հնարեին օրօրափել զլուծ արքունականին զօրութեան: Հայկազեանն միապետութիւն՝ առ ի չգոյէ քաղաքական միարանութեան ի սահմանադրութիւնս իւր՝ ստեպ ստեպ անկաւ ի յոյզս ներքին շփոթից, խափանեցաւ ի գալոյ յաճումն եւ ի մեծութիւն, եւ տկարացաւ ընդդէմ արտաքնոցն բըշնամեաց: Որով եւ վիճակեցաւ նմին ցանգ ընդ ձեռամբ լինել մօտաւորացն ազգաց հզօրաց. քանզի ի հարաւոյ զԱսորեստանեայցն ունէր նախ պետութիւն, եւ ապա զԱրարացիս. յարեւելից զՊարսս, յարեւմտից զԲիւզանդացոցն կապսերութիւն, ի հիւսիսոյ զԼովկասայինսն լեռնաբնակս, եւ անդր եւս քան զնոսս զհրոսակս արիւնախանձ

3° le nom et la valeur des monnaies arméniennes. Ensuite, il donne, dans un bel ordre, la description des monnaies arméniennes, depuis celle de Gorigué jusqu'à celles de notre dernier roi Léon VI.

Nous croyons qu'une traduction arménienne de cet ouvrage pourrait rendre de grands services aux archéologues arméniens, en jetant beaucoup de lumière sur les antiquités et l'histoire de notre pays. Il est à désirer pourtant que le traducteur lui-même soit versé dans les études archéologiques et numismatiques, et qu'il connaisse à fond l'histoire de la Cilicie, afin qu'il puisse non-seulement rectifier quelques inexactitudes de peu d'importance du savant arméniste, mais enrichir même cet utile ouvrage de données précieuses.

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

I.

La configuration du sol de l'Arménie, sillonné en tous sens par des chaînes de montagnes et par des cours d'eau qui forment entre chaque centre de population comme autant de barrières naturelles, nous a déjà expliqué¹ pourquoi ce pays fut, dès l'origine, morcelé en une foule de principautés plus ou moins considérables, et toutes aspirant à une complète indépendance de l'autorité royale. Ce défaut d'unité dans l'organisation politique de la monarchie arménienne, cause de fréquentes dissensions intestines, arrêta son développement et la laissa faible et sans défense contre les ennemis du dehors. Son sort fut d'être presque toujours la vassale des puissantes nations qui l'entouraient; au sud, elle eut l'empire des Assyriens et plus tard les Arabes, à l'est la Perse, à l'ouest l'empire de Byzance, au nord les montagnards du Caucase, et plus loin ces hordes féroces et belliqueuses que l'antiquité désigna sous le nom générique de Scythes. Après avoir été envahie par les armées d'Alexandre le Grand et avoir vu périr, dans la guerre qu'elle sou-

¹ Տես (զնորին Պ. Տիւրքեայ) Զազգայնոցն երկրոց Հայաստանի, ի Հանդիսի երկրոցն աշխարհաց, 15 ապրիլի 1852:

¹ Voyez les Chants populaires de l'Arménie, dans la Revue du 15 avril 1852.